

(Esin-Tek Vakfı Ktp.); Manchester, The John Rylands University Library (nr. 67), İstanbul Üniversitesi (TY, nr. 3898), Millet (Ali Emîrî, Manzum, nr. 16), Konya Melânâ Müzesi (nr. 2583) kütüphaneleri ile Leningrad (S. Petersburg) Asya Halkları Müzesi'ndeki (nr. D. 41) yazmaları bulunmaktadır. Ayrıca eserin çeşitli baskıları da vardır (Kazan 1295; İstanbul 1299; Taşkent 1314).

Dîvân-ı Hikmet'ten seçilen yetmiş hikmet, Ahmed Yesevî'nin hayatı, şahsiyeti, Yeseviyye tarikatı hakkında bir giriş, hikmetlerin açıklaması ve notlarla birlikte *Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler* adıyla Kemal Eraslan tarafından yayımlanmıştır (Ankara 1983).

BİBLİYOGRAFYA :

Dîvân-ı Hikmet, İstanbul 1299; *Ahmed-i Yesevî: Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler* (haz. Kemal Eraslan), Ankara 1983; Fazlullah b. Rûzbihân, *Mihmânâme-i Buḥārâ* (nşr. M. Stûde), Tahran 1341 hş./1962; Ali Şîr Nevâî, *Nesâyim*, s. 383-384; H. Vambery, *Chagataische Sprachstudien*, Leipzig 1867, s. 36-37; Köprülü, *İlk Mu-tasavvıflar* (Ankara 1966), s. 101-121; a.mlf., "Ahmed Yesevî", *İA*, I, 214; Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1964, II, 96; M. Kemal Özergin, "Dinî Tasavvufi Edebiyatımızda Dîvân-ı Hikmet", *Nesil*, sy. 45-46, İstanbul 1980, s. 8-12; Kemal Eraslan, "Ahmed Yesevî", *DİA*, II, 159-161.

KEMAL ERASLAN

DİVÂN-ı HÜMÂYUN

(دیوان همایون)

Osmanlı devlet yönetiminde
XV. yüzyıl ortasından
XVII. yüzyılın ilk yarısına kadar
en önemli karar organı.

"Padişah divanı" anlamına gelmektedir. Divan kelimesi Türkçe'ye Farsça ve Arapça yoluyla geçmiştir. Kelimenin menşei itibarıyla Ârâmic'e'den geldiği ve Farsça'ya da bu dilden geçip yerleştiği kabul edilir. İslâm medeniyetinin ilk devirlerinde Arapça'ya da geçen ve bütün İslâm devletlerinin siyasî diline giren kelimenin bu sebeple Arapça olduğu sanılmıştır.

Divan eski İran'da malî kayıtların yazıldığı defterlere ve bu defterleri tutan resmî dairelere verilen isimdi. İslâm'ın ilk devirlerinde de kelime bu şekilde anlaşılmıştı. Daha sonraları divan başka kelimelerle birlikte "Dîvânü'l-berid", "Dîvânü'l-cünd", "Dîvânü'l-hâtem" gibi çeşitli devlet dairelerinin adı oldu. Bugünkü modern Arapça'da da divan ilk plan-da "hükümet dairesi, yönetim bürosu,

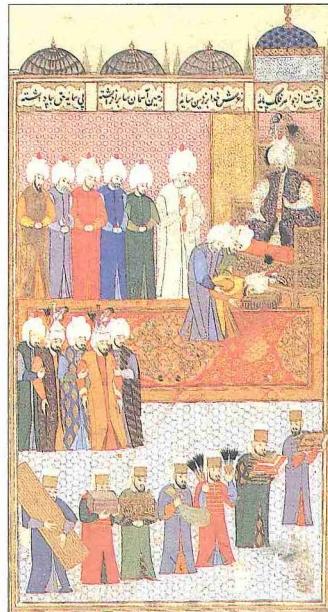
memurluk yeri ve sekreterlik" anlamlarına gelmektedir. Divanın Farsça'da ilk, Arapça'da ikinci anlamı "kurul" veya "toplantı"dır. Osmanlılar'da ise divan Farsça anlamından da ileri derecede "toplantı, kurul, kurul-organ" karşılığında kullanıldı. Ayrıca hem toplantının kendisi, hem toplantının yapıldığı yer de bu kelime ile karşılanıyordu. Bugünkü Türkçe'de de divanın ilk anlamı budur. Bununla birlikte divan bazan Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye, Dîvân-ı Deâvî Nezâreti'nde olduğu gibi devlet dairesi anlamında da kullanılıyordu. Divanın ayrıca "bir şairin şiir külliyyatı", "oturulan yer, kanepa" gibi başka anlamları da vardır.

Sıkı bir merkezîyetçilikle yönetilen Osmanlı Devleti'nde Dîvân-ı Hümâyûn merkezdeki en önemli işleri gören makam sahiplerinden oluşur ve padişah adına karar verirdi. Bundan dolayı Yeniçağ başlarındaki pek çok gelişmiş devlette görülen bu tür kurul-organların en güzellerinden biridir.

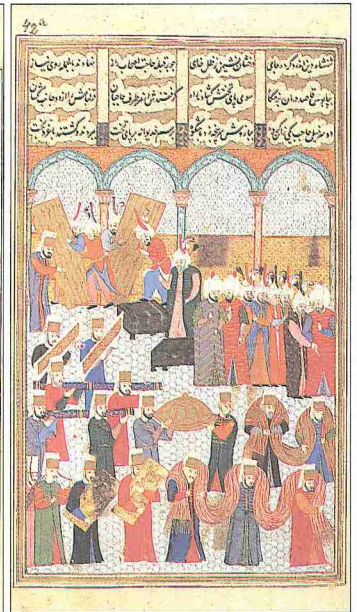
Osmanlı Devleti'nde birer karar organı olarak çalışan çeşitli divanlar vardı. Bunların en önemlisi, padişahın bulunduğu yerde onun adına toplanan Dîvân-ı Hümâyûn idi. Hiçbir İslâm devletinde bunun ayarında bir kurul-organ yoktu. Bunun sebebi, Türkler'in daha İslâmiyet'i kabul etmeden önce devlet işlerini yürüttükleri kurullara sahip olmalarıydı. Moğolca'daki karşılığı olan **kurultay** kelimesiyle ifade edilen bu toplantılarda zaman zaman belli devlet işleri görüşülürdü. Bu sağlam gelenek Türk-İslâm devletlerinde de devam etti. Özellikle

Abbâsîler'deki Dîvânü's-sır, Dîvânü'd-dâ-ri'l-kebîr gibi saray divanlarını, Dîvân-ı Mezâlim gibi her türlü şikâyeteye açık divanları gören Türkler, bunları eski gelenekleriyle birleştirerek yepyeni bir divan kavramı oluşturdular. Dîvân-ı Hümâyûn'a benzeyen ilk gelişmiş İslâm-Türk divanını Büyük Selçuklular kurmuşlardı. Dîvân-ı A'lâ adlı bu divanla Dîvân-ı Hümâyûn'a geçiş süreci başladı. Bu gelenek Anadolu Selçukluları'nda da devam etti. Daha sonra bu devletin parçalanmasıyla oluşan beyliklerde de divan geleneği sürdü. Aynı türden sade ve basit bir divan Osmanlı beyliğinde de vardı. Beylik giderek tam ve düzenli bir devlet halini aldıkça divan kavramında da gelişmeler oldu. Ancak XV. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı devlet kurumlarının doğup gelişmeleri hakkında sağlıklı kaynaklar bulunmadığından bu kavramdaki gelişmeleri takip etmek güçtür. Bilinen husus, özellikle II. Murad döneminde divanın Dîvân-ı Hümâyûn vasfını kazanmaya başlamasıdır. Edirne'de kurulan bu divana bazan padişah başkanlık eder ve belirli teşkilât kuralları uygulanırdı.

Dîvân-ı Hümâyûn tam gelişmiş şeklini Fâtih Sultan Mehmed zamanında almaya başladı. Fâtih'e atfedilen ünlü kanunnâme bir çeşit anayasa düzeni kurmuş, devletin belli başlı makamlarını, bu arada Dîvân-ı Hümâyûn'u da düzenlemişti. Fâtih'in getirdiği en büyük yenilik ise divanda padişahın başkanlığının kesinlikle kaldırılması ve bu işin vezîriâzama bırakılmasıdır.

İran elçisi
Tokmak Han'ın
Dîvân-ı
Hümâyûn'a gelip
huzura kabulü
ve şahın
gönderdiği
hediyeleri
takdîmi
(*Şehinşâhnâme*,
İÜ Ktp., FY, nr. 1404,
vr. 41^v-42^v)

XVI. yüzyıl başlarından itibaren Dîvân-ı Hümâyûn devlet içinde padişah'tan sonra en önemli yeri aldı, bu durum XVII. yüzyıl sonlarına kadar sürdü. O dönemlerden başlayarak Dîvân-ı Hümâyûn'un yetkileri yavaş yavaş vezîriâzamın divanına (ikinci divanı*) geçmeye başladı. Dîvân-ı Hümâyûn arada bir canlanmasına rağmen XVIII. yüzyıl ortalarında Bâb-ı Âsâfî, yani vezîriâzam dairesinin her bakımından gelişmesi sebebiyle bir merasim ve gösteriş yeri durumuna düşmeye başladı. II. Mahmud'un merkez teşkilâtındaki büyük reformu, hem bir sembol durumuna düşmüş Dîvân-ı Hümâyûn'un hem de vezîriâzam divanının sonu oldu ve kabine sistemine geçildi. Ancak Dîvân-ı Hümâyûn bir gösteriş ve teşrifat aracı olarak hiçbir hukukî ve siyasî fonksiyonu bulunmadan devletin sonuna kadar korundu.

Fonksiyonunu kaybetmediği devirlerde Dîvân-ı Hümâyûn'un aslî üyeleri vezîriâzam, sayıları genellikle üçle yedi arasında değişen Kubbealtı vezirleri, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, nişancı, Rumeli ve Anadolu defterdarlarından teşekkül ediyordu. Ayrıca İstanbul'da bulunduğu sırada Rumeli beylerbeyi de divan üyeleri arasında yer alırdı. Vezirlik rütbesine yükseldikten sonra yeniçeri ağası ile kaptan-ı deryâ da aslî üye olurlardı. Üye olmamakla birlikte toplantıları yönlendiren önemli yardımcı ise reisülküttâbdı. Ayrıca tezkireciler, çavuşbaşı ve daha alt düzeyde görevliler de vardı. Üye veya yardımcı olmamakla birlikte hükümet merkezinde bir iş için bulunan vezir rütbesindeki yöneticilerle mâzul beylerbeyileri de toplantılara katılmak zorunda idiler. Sadece divan üyesi olarak çalışan, belli görevleri olmayıp gerektiği vakit bazı işlerle uğraşan Kubbealtı vezirleriyle özellikle örfî hukuku çok iyi bilen nişancı bu yapıyı tamamlamaktaydı. Merkez teşkilâtının en önemli birimlerinin âmirleri üye oldukları halde belli bir idarî veya adlî görevi bulunmayan şeyhülislâm Dîvân-ı Hümâyûn üyesi değildi. Bu şekilde oluşan güçlü kurul-organın kararlarını yazmak, göndermek, saklamak gibi önemli işleri gören ayrı bir bürokratik teşkilât mevcuttu. Dîvân-ı Hümâyûn kalemîleri denilen bu birimler beylik, tahvil ve rûûs kalemlerinden ibaretti ve şeflerine reisülküttâb deniyordu.

Dîvân-ı Hümâyûn çok sıkı teşrifat kurallarına uyularak toplanır, toplantılar padişahın bulunduğu yerde yapılırdı. Hü-

kümdarlar genellikle İstanbul'da oturduklarından Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusunda bulunan ve Harem Dairesi'ne bitişik olan ünlü Kubbealtı klasikleşmiş toplantı yeri idi. Ancak Edirne'de veya başka bir yerde bulunan padişah dilediği zaman divanın toplanmasını emredebilirdi. Bazı padişahların uzun süre oturdukları Edirne Sarayı'nda da bir kubbealtı vardı.

Dîvân-ı Hümâyûn XVI. yüzyılda haftada bazan dört, bazan beş gün toplanırdı. XVII. yüzyıl başlarında toplantı sayısı haftada ikiye inmiş, XVIII. yüzyıl başından sonra ise iyice azalmıştı. Toplantı sabah namazından sonra başlardı. Aslî üyeler büyük bir titizlikle belli yerlerine otururlar, yardımcılar ise oturmaz, ayakta hizmet ederlerdi. Toplantı normal şartlarda öğle ezanına kadar sürerdi.

Toplantı gündemini reisülküttâb hazırlar, ilk önce siyasî ve idarî konular görüşülürdü. Bir yüksek mahkeme şeklinde çalışan divanda padişahın onayına sunulması gerekmeyen işler hakkında hemen karar verilir ve hazırlanan karar müsveddeleri temize çekilmek üzere nişancıya teslim edilirdi. Nişancı da padişah tuğrası çekili fermanı hazırlar veya hazırlatırdı. Böylece idarî, siyasî veya adlî bir konuda padişah adına karar verilmiş olurdu. Ancak divan üyeleri bazı konuları padişaha arz etmeden kesinleştirmezlerdi. Bu işleme "arza çıkmak" denirdi. Toplantı bitince üyeler sıra ile padişah huzuruna çıkıp görüşülen işler hakkında bilgi verirlerdi. Padişah bu görüşleri onaylarsa kararlar kesinleşmiş sayılırdı.

Devletin bütün büyük makam sahiplerinin katıldığı, padişah adına karar veren Dîvân-ı Hümâyûn'un, gelişmiş dönemde vezîriâzamın da üstünde bulunduğu söylenebilir. Zira vezîriâzam tek başına padişahı temsil ederse de divanda bir kurul içinde diğer yetkililerle birlikte çalıştığından ve kararlar ilgili kişilerin katılmasıyla verildiğinden Dîvân-ı Hümâyûn'un padişah'tan sonra en yetkili makam olduğu kabul edilmelidir. Öte yandan vezîriâzamın şer'î konularda da va görmesi mümkün değildi. Halbuki Dîvân-ı Hümâyûn kazaskerler dolayısıyla bu konuda da yetkiliydi.

Dîvân-ı Hümâyûn'un idarî ve siyasî yetkileri yanında Batılı gözlemcilerde hayranlık uyandıran tarafı adlî işlerde kendini göstermektedir. Buraya sosyal mevki, yaş, din, dil, cinsiyet farkı kesinlikle

gözetilmeksizin herkes yazı ile veya bizzat başvurabilirdi. Üyeler bütün şikâyetleri dinlemek zorundaydılar. İslâm hukukunda temyiz kavramı olmadığı, kadının verdiği hüküm kesin sayıldığı halde burada kadıların hükümleri de incelenir, haksız görülenler bozulur ve yeniden hüküm vermesi için kadıya gönderilirdi. Şeriat dışı örfî konularda ise nişancı ile vezîriâzam ve diğer vezirler karar verirlerdi.

Divan toplantıları padişahın sarayında yapılırdı. Padişah toplantı salonuna açılan kafesli bir pencere ardından istediği zaman görüşmeleri dinleyebilirdi. Bu da üyelerin son derece adaletli, temkinli karar vermelerini sağlardı. Çünkü en küçük bir haksızlığın cezasının siyaseten katle kadar gidebileceği bilinmekteydi. Bu sebeple Dîvân-ı Hümâyûn herkesin rahatlıkla başvurduğu örnek bir kurul-organıdır. Padişahın vekili olan vezîriâzamlar hareket serbestliklerini sınırlayan bu kuruma sempati göstermemişlerdir. Bundan dolayı çok daha rahat ve tam hâkim bir şekilde çalıştıkları kendi ikinci divanlarının yetkilerinin arttırılmasına çalışmışlar ve bunu da bilhassa XVIII. yüzyılda tamamiyle başarmışlardır.

XVI-XVII. yüzyıllar arasında ne Batı'da ne de Doğu'da emsaline rastlanan bu büyük kurul-organın gelişemeyip yozlaşmasının en önemli sebebi, burada basit de olsa bir "temsil" niteliğinin bulunmamasıdır. Padişahın mutlak otoritesine bağlı olarak çalışan üyelerden başka belli sosyal kesimlerin temsilcilerinin divana alınması düşünülemezdi. Halbuki Batı'da çok daha ilkel bazı kurullara çeşitli ekonomik ve sosyal etkilerle bürokrasi dışı temsilciler de girince bu organlar gelişti. Dîvân-ı Hümâyûn'da ise böyle bir özellik yoktu. Kurumlaşmamış, belli kurallara bağlanmamış ve ancak zaman zaman toplanan "meşveretler" de bu eksikliği giderememiştir.

Osmanlı Devleti'nde Dîvân-ı Hümâyûn'dan başka divanlar da vardı. Vezîriâzam divanı yanında cuma günleri yine onun konağında toplanan ve şer'î davalarla uğraşan, bundan dolayı sadece kazaskerlerin katıldığı cuma divanı, yine buna benzer nitelikte çarşamba divanı en önemli diğer kurul-organlardandır. Her makam sahibi de ayrıca kendi dairesinde divan kurardı. Eyaletlerde de valinin başkanlığında toplanan, merkezdeki ikinci divanının küçük bir kopyası olan eyalet divanları çalışırdı.

BİBLİYOGRAFYA :

Neşri, *Cihannûmâ*, III, 550, 552; Hezârfen, "Telhisü'l-beyân fî Kavânini Âli Osmân" (nşr. R. Anhegger), *TM*, X (1953), s. 371-372; "Tevkîi Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi", *MTM*, 1/3 (1331), s. 497-544; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 5, 12, 87, 89, 121; a.mlf., *Merkez-Bahriye*, s. 1-110; Halil inalçık, *The Ottoman Empire: The Classical Age*, London 1973, s. 89; Josef Matuz, *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Prächtigen*, Wiesbaden 1974, s. 7-10; Aydın Taneri, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş Döneminde Veziriazamlık*, Ankara 1974, s. 42 vd.; Ahmet Mumcu, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divân-ı Humâyun*, Ankara 1986; Tefik Temelkuran, "Divân-ı Humâyun Mühimme Kalemî", *TED*, sy. 6 (1975), s. 129-175; Abdülkadir Özcan, "Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizam-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", *TD*, sy. 33 (1982), s. 7-56; B. Lewis, "Diwân-ı Humâyûn", *El²* (İng.), II, 337-339.

AHMET MUMCU

DÎVÂN KALEMİ

(bk. BEYLİKÇİ).

DÎVÂN-ı KEBİR

(ديوان كبير)

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin
(ö. 672/1273)
divanı.

Mevlânâ Celâleddin Horasan'da şiir söylemek ve yazmaktan daha ayıp bir iş olmadığını, şiir söylemeye kendisini sevenlerin isteği üzerine başladığını, ülkesinde kalsaydı ders vermek, kitap yazmak ve zâhidlikle vaktini geçireceğini söyler (*Fîhi mâ fîh*, s. 74-75; Sipehsâlâr, *Risâle der Ahvâl-i Celâleddîn-i Mevlevî*, s. 70). İlk zamanlarda "tekellûf"le şiir söylemeye istek duyduğunu, şiirlerinin dinleyenlere tesir ettiğini, daha sonra bu isteğin azaldığını, ancak şiirlerinde yine de o tesirin bulunduğunu bildirir. Mevlânâ'nın ilk döneminde söylediği şiirler Şems-i Tebrîzî ile buluşmasından önceki devreye ait olmalıdır. Sultan Veled *İbtidânâme*'de, Mevlânâ'nın Şems'ten sonra kendini şiire verdiği söylediğine ve diğer şairlerin şiirleriyle velîlerin ilhama dayanan, Kur'an sırlarını açıklayan şiirlerini kıyasladığına, Enverî ve Zahir gibi dünyevî şairlerle Senâî, Attâr ve Mevlânâ gibi şairlerin şiirlerini ayrı görmek gerektiğine dair bilgi verdiği göre *Dîvân-ı Kebîr*'deki şiirlerin çoğunun Şems ile buluşmasından sonra söylendiğini kabul etmek gerekir.

Mevlânâ'nın Şems ile buluştuktan sonra şiirlerinde genellikle Şems mahlasını

kullandığı, Şems'ten önce yazdığı şiirlerindeki Hâmûş mahlasının da Şems'le ilgili olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak Hâmûş mahlaslı şiirler içinde daha çok zâhidâne olanlarının ilk döneme ait şiirler olması muhtemeldir. Öte yandan bazı şiirlerini yaktığı, sebebi sorulunca da, "Gökten geldi, göğe gitti" dediği şeklindeki rivayet doğrusu bu şiirler herhalde Şems ile buluşmasından öncesine ait olmalıdır.

Mevlânâ'nın çeşitli yer ve zamanlarda özellikle semâ sırasında duygularını irticâlen dile getirdiği şiirler, "kâtib-i esrâr" denilen özel kâtipler tarafından anında kaydediliyor ve söylendikleri aruz bahirlerine göre düzenleniyordu. Böylece aruz vezninin yirmi bir ayrı bahrinde söylenmiş, her bahri birer divançe teşkil eden büyük bir divan meydana gelmiştir. Halifesi Hüsameddin Çelebi, Mevlânâ'ya divanlarının sayısının arttığını ve ününün doğuya ve batıya yayıldığını söylerken (Eflâki, II, 740) bahirlere göre düzenlenmiş bu defterleri kastetmektedir. "Şiir de nedir ki ondan söz edeyim, şairlerin hünerlerinden başka hünerim var benim" diyen Mevlânâ'nın söylediği şiirlerin hiçbirini eline kalem kâğıt olarak bizat tesbit etmemiş olması, onun şiir söy-

leme veya yazma endişesi içinde olmadığını gösterir. Özlü bir bilgiye, çok duyarlı bir çağrışım yeteneğine, olağan üstü ve özgün bir buluş kudretine sahip olan Mevlânâ, günlük olaylardan etkilenerek çok defa vecd içinde semâ ederken duyduklarını vezin ve kafiye potasına döküp söylemeye başladılar. *Meşnevî*'yi didaktik bir eser sayıp asıl lirik şiirlerinin *Dîvân*'da bulunduğunu söyleyenler bulunmakla birlikte bu iki eser arasında üslûp, ifade ve heyecan bakımından hiçbir fark yoktur.

Mevlânâ *Meşnevî*'de olduğu gibi *Dîvân*'da da Horasan'ın halk Farsça'sını kullanmıştır. Şiirlerine giren Arapça parçalar ve beyitler halk Arapça'sı olduğu gibi Rumca şiirleri de XIII. yüzyılda Anadolu'da konuşulan halk Rumca'sıdır. Böyle olmakla beraber şiirlerinde âmiyâne-lik yoktur. Mısra ve beyit yapısı sağlamdır. Kullandığı kelimeleri değiştirip daha güzellerini, daha âhenkilerini bulmaya imkân yoktur. Mevlânâ'ya göre vezin, kafiye, hatta söz ve ses mânâyı kayıtlayan unsurlardır. Mânâyı daralttığı için harfi bile kınar; söze sığmayan mânanın vezin ve kafiyeyle hiç sığamayacağını söyler. Birçok gazelinde vezinden şikâyet eder. Kafiyeleleri çoğunlukla tam

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin *Dîvân-ı Kebîr* adlı eserinin ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Dârülmecnebi, nr. 234)